Η μεταπολεμική περίοδος

Οι κατάλληλες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας είχαν επιτέλους δημιουργηθεί, αλλά η απογείωση έμελλε να καθυστερήσει, καθώς η θεαματική επιτάχυνση διακόπηκε από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο οποίος στην Ελλάδα διήρκεσε πολύ περισσότερο απ' ό,τι στην υπόλοιπη Ευρώπη, λόγω του Εμφυλίου. Η Απελευθέρωση βρήκε την Ελλάδα κατεστραμμένη και μαζί την ελληνική βιομηχανία σε κακή κατάσταση. Ο δείκτης βιομηχανικής παραγωγής το 1946 βρισκόταν στο 53, με βάση, το 1939, το 100 και μόνον ο κλάδος του καπνού ξεπέρασε την προπολεμική παραγωγή, φτάνοντας στο 105,8.[19] Οι επιχειρήσεις παραγωγής ενέργειας είχαν μειωθεί σημαντικά.[20] Η ανάκαμψη ουσιαστικά δεν ξεκίνησε πριν από το 1952, ενώ έντονα αυξητικός ρυθμός για την ελληνική βιομηχανία σημειώθηκε πολύ αργότερα, στη δεκαετία του 1960, όταν η Ελλάδα πέρασε από την αγροτική στη βιομηχανική οικονομία και ενσωματώθηκε στη διεθνή αγορά τόσο μέσω της φιλελευθεροποίησης των εισαγωγών όσο και μέσω της προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων και της εισαγωγής ξένης τεχνολογίας. Με βάση πάντοτε το 1939, ο δείκτης όγκου βιομηχανικής παραγωγής το 1952 άρχισε ελαφρά να ξεπερνά τα προπολεμικά επίπεδα, για να αυξηθεί σταθερά από τον επόμενο χρόνο, φτάνοντας το 1953 στο 141 και το 1955 στο 183.[21] Ορισμένοι κλάδοι άρχισαν να ανακάμπτουν ήδη από το 1947 (π.χ. η ζυθοποιία, η φαρμακοβιομηχανία, η παραγωγή ειδών από αλουμίνιο, η χαλυβουργία, η βιομηχανία χαλκού, τεχνητού μεταξιού κ.ά.), ενώ η κλωστοϋφαντουργία παρουσίασε πτωτική τάση από το 1954. Αρκετές επιχειρήσεις και κυρίως ο τομέας της ενέργειας θα επωφεληθούν από την αμερικανική βοήθεια για την ανασυγκρότηση. Οι λεπτομέρειες της αμερικανικής επίδρασης ως προς κάποιο εκσυγχρονισμό μεθόδων δεν έχουν ακόμη αναλυθεί ή μετρηθεί. Είναι λογικό, πάντως, ότι η ίδρυση της ΔΕΗ δεν θα ήταν δυνατή παρά με εισροές κεφαλαίων, τεχνολογίας και οργάνωσης από το εξωτερικό. Ωστόσο, η ανάγκη αυτή οδήγησε στον ξένο έλεγχο των ενεργειακών έργων για περίπου μία δεκαπενταετία. Το 1950 η συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (ΑΕΠ) κυμαινόταν γύρω στο 20%, έχοντας ουσιαστικά μόνον τότε φτάσει τα προπολεμικά επίπεδα. Έως τη δεκαετία του 1950, ο αριθμός των σχετικά μεγάλων επιχειρήσεων είχε αυξηθεί ελαφρά, φτάνοντας τις 1.852.[22] Από αυτές, περίπου 463 ήταν ανώνυμες εταιρείες και απασχολούσαν το 61,2% του προσωπικού, δηλαδή 85.426 άτομα. Η καπνοβιομηχανία εξακολουθούσε να δεσπόζει με δύο επιχειρήσεις. Ο οικοδομικός κλάδος, ο οποίος και την περίοδο του Μεσοπολέμου είχε επιδείξει ιδιαίτερη ζωτικότητα, διέθετε πέντε μεγάλες επιχειρήσεις, ενώ ο αριθμός των τσιμεντοβιομηχανιών παρέμενε σταθερός. Την εμφάνισή της έκανε η δεύτερη (χρονολογικά) δημόσια επιχείρηση, η ΔΕΗ, με την οποία ξεκίνησε και ο νέος ρόλος του κράτους. Πρόκειται για την πρώτη βιομηχανική επιχείρηση κρατικού μονοπωλίου στον άκρως νευραλγικό και στρατηγικό ενεργειακό τομέα, η οποία εντάχθηκε στο πλαίσιο της ταχείας εκβιομηχάνισης. Η παροχή φθηνής ενέργειας στη βιομηχανία ευρύτερα, ώστε να επιτευχθεί η επιθυμητή εκβιομηχάνιση, υπήρξε ένας από τους κεντρικούς σκοπούς. Ωστόσο, ο αρχικός αυτόνομος χαρακτήρας, ο οποίος προβλεπόταν από το νομοθετικό πλαίσιο,[23] αλλοιώθηκε στη συνέχεια. Η καινοτομία, παρά την αναμφισβή-

τητη συμβολή στη δημιουργία στελεχικού δυναμικού, δεν οδήγησε σε ορθολογική διαχείριση. Αντίθετα, δημιουργήθηκε μια παράδοση πολιτικού παρεμβατισμού, ο οποίος επεκτάθηκε σε ολόκληρο το δημόσιο τομέα και οδήγησε επίσης στη δημιουργία ενός συγκεκριμένου ήθους (κουλτούρας), που δεν ευνόησε ούτε τις υπόλοιπες δημόσιες επιχειρήσεις, παρά τις πολλές καινοτομίες που εφαρμόστηκαν και την υψηλή στάθμη στελεχικού δυναμικού που εξασφάλισαν οι δημόσιες επιχειρήσεις για ολόκληρη τη χώρα. Τάσεις, που είχαν διαμορφωθεί στο Μεσοπόλεμο, ενισχύθηκαν. Ο βαθμός γεωγραφικής συγκέντρωσης, π.χ., είχε αυξηθεί σημαντικά, αφού από τα 984 μεγάλα εργοστάσια τα 546 (περίπου 60% του δυναμικού) ήταν εγκατεστημένα στη μείζονα περιοχή των Αθηνών, ενώ μόνον 148 βρίσκονταν στη Μακεδονία, όπου σημειωνόταν η δεύτερη μεγάλη συγκέντρωση βιομηχανικών εγκαταστάσεων. Η κλαδική δομή δεν παρουσίαζε σημαντικές μεταβολές. Οι μεγάλοι κλάδοι, από πλευράς απασχόλησης τουλάχιστον, εξακολουθούσαν να είναι η κλωστοϋφαντουργία, οι βιομηχανίες επεξεργασίας καπνού και τροφίμων, τα μεταλλεία, με προσθήκη και της χημικής βιομηχανίας.

Παράλληλα με τη βιομηχανία, αναπτυσσόταν ραγδαία και ο τριτογενής τομέας. Ήδη το 1950 το μερίδιό του στο ΑΕΠ ήταν υπερδιπλάσιο εκείνου της βιομηχανίας και παραμένει σταθερά υψηλότερο μέχρι σήμερα (βλέπε πίνακα 1). Η μεγάλη καινοτομία και εδώ υπήρξε η ίδρυση της πρώτης δημόσιας επιχείρησης κοινής ωφέλειας, του ΟΤΕ, το 1949.[24] Ως ενιαίος εθνικός φορέας ανέλαβε την εκμετάλλευση όλων των τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών που έως τότε ανήκαν στο υπουργείο ΤΤΤ, στην Ανώνυμη Ελληνική Τηλεφωνική Εταιρεία και στην Ηλεκτρική Εταιρεία Ρόδου. Έως τότε είχαν εγκατασταθεί και λειτουργούσαν περίπου 43.300 τηλεφωνικές συνδέσεις στην Αθήνα και άλλες 19.800 στην επαρχία.

Η έναρξη της ταχύρρυθμης ανάπτυξης την επόμενη δεκαετία συνέπεσε με τη σταδιακή πρόσδεση της Ελλάδας στο άρμα της Ευρωπαϊκής Κοινής Αγοράς και τη σημαντική διείσδυση ξένου κεφαλαίου, του οποίου η αρχική αμερικανική προέλευση μετατοπίστηκε σταδιακά προς την Ευρώπη. Πρέπει να αναφερθούν οι αμερικανικές εταιρείες Goodyear, Abbot, Standard Oil Corp., American Republic Steel και οι ευρωπαϊκές Unilever, Henninger, Philips, AEG, Telefunken, Dexion, Pechiney, Pirelli, Ciba, Hoechst κλπ.,[25] καθώς και ένας αριθμός άλλων ξένων επιχειρήσεων, οι οποίες δεν παρήγαν προϊόντα στην Ελλάδα, αλλά παρακολουθούσαν τις πωλήσεις των δικών τους, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες της Εγγύς και της Μέσης Ανατολής (π.χ. General Motors). Ενώ οι αμερικανικές πολυεθνικές κυριαρχούσαν μεταξύ 1963 και 1970 (70,8% έναντι 18% από την ΕΟΚ), την επόμενη δεκαετία μειώθηκε αισθητά ο αριθμός τους (59% έναντι 32% από την Ευρώπη). Παρέμεινε, ωστόσο, και πάλι σχεδόν αμετάβλητη η δομή της μεταποίησης —παρά την εμφάνιση μιας τάσης συγκέντρωσης, η οποία βάδισε παράλληλα με τη διατήρηση-αύξηση των μικρών και πάλι μονάδων παραγωγής— που ακολουθούσε ακόμη παραδοσιακά πρότυπα (προσαρμοσμένη αναμφίβολα στα παραδοσιακά πρότυπα κατανάλωσης, τα οποία αντανακλούσαν ορισμένες από τις αγκυλώσεις της ελληνικής κοινωνίας). Έντονη ήταν η εξάρτηση από το κράτος (δασμολογική προστασία, κρατικές προμήθειες, διάφορες άλλες ενισχύσεις κλπ.), το οποίο, όμως, εξακολουθούσε να αδυνατεί να χαράξει ορθολογική αναπτυξιακή πολιτική. Αντίθετα, τα υπόλοιπα κράτη της Δυτικής Ευρώπης είχαν ήδη διανύσει μακρύ δρόμο με σχετικό εξαμερικανισμό πολλών δομών τους, ευθύς μετά το 1945, με απορρόφηση σημαντικών αμερικανικών κεφαλαίων και εφαρμογή νέων τεχνολογιών, οργανωτικών μεθόδων και δικτύων επαφών και διανομής στα ήδη ανεπτυγμένα εγχώρια πρότυπα και με προσαρμογή των νέων τεχνικών στην ευρωπαϊκή παράδοση. Οι νέες συνθήκες τα οδήγησαν σε διαφοροποίηση της μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης, σε συνακόλουθη διεύρυνση των αγορών και αύξηση της παραγωγικότητας.

Ως προς τις ελληνικές βιομηχανίες, έως το 1961 η απόδοση παρέμεινε μέτρια. Με έτος βάσης το 1957 (100), ο δείκτης όγκου παραγωγής το 1961 έφτασε το 136 και δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εντυπωσιακός. Πρέ-

πει να ληφθεί υπόψη, ωστόσο, ότι τόσο προπολεμικά όσο και μεταπολεμικά μεγάλο μέρος των πόρων που επενδύθηκαν διοχετεύθηκε περισσότερο στα μεγάλα έργα υποδομής και λιγότερο στη βιομηχανία (βλέπε πίνακα 1). Η συνειδητοποίηση της ελάχιστα ικανοποιητικής αυτής κατάστασης οδήγησε στη θέσπιση νέων νόμων για την προσέλκυση ξένων και εγχώριων επενδύσεων (π.χ., Ν.Δ. 2687/53, Ν. 4171/61 και Ν.Δ. 4256/62) και για τη δημιουργία νέων βιομηχανικών επιχειρήσεων. Η συμμετοχή, όμως, της βιομηχανίας στο ΑΕΠ κυμάνθηκε σε χαμηλά επίπεδα, στα οποία παρέμεινε σε ολόκληρη περίπου τη μεταπολεμική περίοδο (βλέπε πίνακες 1 και 2). Παρέμεινε, επίσης, μάλλον αμετάβλητη η οπτική του κράτους περί προσέλκυσης ξένων κεφαλαίων: όπως προαναφέρθηκε, την περίοδο του Μεσοπολέμου εστιάσθηκε στην εισαγωγή δανειακών κεφαλαίων, τα οποία διοχετεύθηκαν κατά πλειονότητα στην κατασκευή μεγάλων έργων. Στην αμέσως μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο περίοδο τα δάνεια της ανασυγκρότησης είχαν παρόμοια κατανομή, ενώ ο ίδιος προσανατολισμός —παρά την παρουσία αρκετών πολυεθνικών επιχειρήσεων— διατηρήθηκε έως και τις δεκαετίες 1980 και 1990 (νόμοι 1262/82 και 1892/90). Η πολιτική προς τη βιομηχανία παρουσιάζει και σήμερα αντιφάσεις. Τόσο πριν από το 1980 όσο και μετά, η πολιτική προστασίας ευνόησε τους κλάδους παραγωγής καταναλωτικών αγαθών και τους κλάδους που χρησιμοποιούσαν περισσότερο ανειδίκευτη εργασία· επιπλέον δε τους κλάδους που είναι συγκεντρωμένοι στις πιο ανεπτυγμένες περιοχές και τους κλάδους που δεν παράγουν προϊόντα στρατηγικής σημασίας. Μεγαλύτερη προστασία παρεχόταν στους κλάδους με μικρή μονοπωλιακή δύναμη και μικρές σχετικά μονάδες. Προστατεύονταν, δηλαδή, περισσότερο οι παραδοσιακοί κλάδοι, πιθανότατα —όπως έχει υποστηριχθεί— όχι διότι υπήρχε κάποια συγκεκριμένη πολιτική προς αυτούς ειδικά, αλλά διότι εκεί συγκεντρωνόταν η εγχώρια παραγωγή. Η προστασία όμως αυτή και λόγω της σταδιακής άρσης των παλιών μορφών δεν οδήγησε σε σημαντική άμβλυνση το διεθνή ανταγωνισμό. Η προβλεπόμενη πλήρης άρση της σύντομα θα προκαλέσει ασφαλώς ανακατατάξεις. Η σχέση μεταξύ μεγάλων και μικρών επιχειρήσεων φαίνεται να έχει αποκτήσει μεγαλύτερη σημασία (η οποία προβλέπεται να ενταθεί), καθώς οι μικρές επιχειρήσεις —όπως και την περίοδο του Μεσοπολέμου— εξακολουθούν να αποτελούν συχνά ένα είδος σωσίβιου έναντι της διογκούμενης ανεργίας που προκαλεί ο εκσυγχρονισμός των μεγάλων μονάδων.

Τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια η ελληνική βιομηχανία βρίσκεται σε υποχώρηση σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Ωστόσο, ένα νέο ενθαρρυντικό στοιχείο, πέρα από την αναμενόμενη ακμή ορισμένων μεγάλων επιχειρήσεων, όσων έχουν προχωρήσει σε μεγαλύτερη διεθνοποίηση με συνεργασίες και συγχωνεύσεις, είναι η εμφάνιση ενός καινούργιου τομέα μικρών επιχειρήσεων, όπου το κεφάλαιο «γνώση» παίζει ιδιαίτερο ρόλο και έχει αξιοποιηθεί κατάλληλα.[26] Ήδη από τη δεκαετία του 1960 είχε διαπιστωθεί μετατόπιση (σταδιακά αλλά σταθερά) μικρών επιχειρήσεων από παραδοσιακούς σε νέους δυναμικούς κλάδους (βλέπε πίνακες 4, 5, 6, 7 και 8). Τα στοιχεία που προκύπτουν από τις περισσότερες μελέτες και από την εμπειρική παρατήρηση, αλλά και τα στοιχεία που συνελέγησαν για τη σκιαγραφία των συγκεκριμένων επιχειρήσεων και κλάδων που περιλαμβάνονται σε αυτό τον τόμο, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο ρόλος της τεχνολογίας είναι κεντρικός για την επιβίωση μικρών και μεγάλων μονάδων. Όσες ελληνικές επιχειρήσεις κατορθώσουν να αποκτήσουν την ικανότητα να αφομοιώσουν κατάλληλες τεχνολογίες, να τις προσαρμόσουν στις ανάγκες τους και να τις αξιοποιήσουν, ενισχύουν την ανταγωνιστική βάση τους. Παραμένει γεγονός ότι η στρατηγική αυτή, αν και επιτυχημένη, δεν έχει γενικευθεί, αποτελώντας επί πολλά χρόνια στη βιομηχανία ιδιωτική μάλλον υπόθεση. Οι τεχνολογικές ανάγκες καλύφθηκαν στη μεταπολεμική περίοδο από την εισαγωγή τεχνολογίας από το εξωτερικό. Το ίδιο ίσχυσε και για το δημόσιο τομέα τηλεπικοινωνιών και ενέργειας. Η άρση του προστατευτισμού, όμως, και οι ραγδαίες ανακατατάξεις στην τεχνολογία διέβρωσαν την αποτελεσματικότητα της πολιτικής αυτής. Σήμερα φαί-

νεται ότι η συγκρότηση κάποιας εθνικής πολιτικής τεχνολογίας (κρατικής) χρειάζεται εντατικοποίηση και είναι απαραίτητη η δημιουργία κρατικής υποδομής.[27] Άραγε, διαγράφεται ένας νέος ρόλος για το κράτος; Το οποίο θα διαμορφώσει και νέες σχέσεις με τον επιχειρηματικό τομέα;

Κατά την τελευταία δεκαετία, όπως η βιομηχανική ανάπτυξη φαίνεται να υποχωρεί, διάσπαρτα στοιχεία υποδηλώνουν ότι συντελείται μια μετατόπιση και προς τις υπηρεσίες, ιδιαίτερα προς τον τουρισμό. Ο τομέας αυτός αποτελεί σήμερα βασικό συστατικό της οικονομικής στρατηγικής κάθε χώρας, ενώ αντιπροσωπεύει σημαντικό μερίδιο του ΑΕΠ. Τα πρώτα βήματα έγιναν από ριψοκίνδυνους επιχειρηματίες ήδη κατά το 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ού, ενώ ξένοι, ομογενείς, μεταξύ των οποίων και πολλές γυναίκες, άφησαν ανεξίτηλη τη σφραγίδα τους.[28] Οι δυνατότητες του τομέα αυτού δεν διέφυγαν την προσοχή του Ελευθέριου Βενιζέλου, με τη μεσολάβηση του οποίου πραγματοποιήθηκε η πρώτη μεγάλη επένδυση (Α.Ε. Λάμψα) στις αρχές του αιώνα. Τραπεζίτες, έμποροι και βιομήχανοι μετείχαν, ενώ ο πρώτος τουριστικός νόμος θεσπίσθηκε το 1929 (Ν. 4377/1929). Την ίδια εποχή ιδρύθηκαν ο ΕΟΤ και η πρώτη Σχολή Τουριστικών Επαγγελμάτων, κυκλοφόρησαν οι πρώτοι ελληνικοί ταξιδιωτικοί οδηγοί και εκδηλώθηκε για πρώτη φορά ενδιαφέρον από τις τράπεζες, ιδιαίτερα την Εθνική. Η κρατική παρέμβαση ακολούθησε και, από τη δεκαετία του 1960, προσανατολίστηκε προς τη συγκρότηση πολιτικής για την προσέλκυση του μαζικού τουρισμού. Ο τομέας θεωρήθηκε, έκτοτε, ο τρίτος σπουδαιότερος οικονομικός κλάδος της χώρας. Ακολούθησε γεωγραφική επέκταση και διεύρυνση της υποδομής, κτίσθηκαν με πρωτοβουλία του κράτους τα πρώτα κατάλληλα γι' αυτό το σκοπό ξενοδοχεία, τα γνωστά Ξενία, αλλά λίγο αργότερα εισέβαλαν οι χρηματοδοτικές υπερβολές, στη διάρκεια της δικτατορίας (1967-1974), οι οποίες αλλοίωσαν κάθε σχεδιασμό και δεν ελέγχθηκαν αποτελεσματικά ούτε μετά τη Μεταπολίτευση. Το αποτέλεσμα ήταν μια σχετικά άναρχη ανάπτυξη και η πτώση του επιπέδου ποιότητας πολλών υπηρεσιών. Ο τομέας σήμερα παρουσιάζει δυαδική δομή, η οποία τείνει να ενταθεί. Συνυπάρχουν αφενός μεγάλες άρτιες μονάδες, συχνά με συμμετοχή ξένων κεφαλαίων, ή ελληνικές εκσυγχρονισμένες επιχειρήσεις, τουλάχιστον ως προς την ξενοδοχία, και αφετέρου πολλές μικρές μονάδες που παρουσιάζουν ποικίλα προβλήματα. Ο οικογενειακός χαρακτήρας των επιχειρήσεων είναι ιδιαίτερα έντονος, ακόμη και εκεί όπου μετέχουν ξένοι επενδυτές, ενώ υπερέχει και η απασχόληση γυναικών σε όλα τα επίπεδα της ιεραρχίας, φαινόμενο που δεν παρατηρείται σε τόση έκταση στους άλλους τομείς. Οι σημερινοί επιχειρηματίες του κλάδου έχουν ήδη παράδοση αρκετών δεκαετιών, αλλά και όσοι νέοι εισέρχονται, τουλάχιστον ως προς τις μεγάλες και τις μεσαίες επιχειρήσεις, προέρχονται από τους παλαιούς και τους ισχυρούς τομείς της ελληνικής οικονομίας, όπως τη ναυτιλία, τις τράπεζες ή ακόμη και τη βιομηχανία. Η προτίμηση αυτή, ενδεχομένως, δείχνει και τις προοπτικές του κλάδου για το μέλλον, καθώς και την οργανική σχέση που έχει αναπτυχθεί με άλλες οικονομικές δραστηριότητες.